

10. Там само. – С. 88.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2012

В статье рассматривается вопрос о функционировании украинского языка как государственного в системе образования в Украине и за ее пределами, в высших учебных заведениях других государств. Характеризуется процесс переведения высших и средних специальных учебных заведений Украины на преподавание на украинском языке.

Ключевые слова: украинский язык, родной язык, украинское образование, средние учебные заведения, высшие неспециальные учебные заведения, учебный процесс, украинский язык как иностранный.

УДК 811.161.2'37

Мар'яна БОНДАР

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «УКРАЇНА» У ЛІНГВІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ РОМАНУ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»

У статті проаналізовано концепт «Україна» в сучасному романі, а також виявлено основні тенденції у зміні семантичних конотацій.

Ключові слова: концепт, семантичні конотації.

Мовна картина світу письменника завжди викликала інтерес у мовознавців та літературознавців. Мова художнього твору ставала об'єктом ґрунтовних мовознавчих студій та розвідок (О. Потебня, В. Масальський, І. Білодід, В. Ващенко, Г. Колесник, М. Коцюбинська, В. Карпова, І. Грицютенко, Я. Януш, С. Єрмоленко та ін.).

Сучасний роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» викликав неабиякий інтерес не лише серед літературознавців. Це зумовлено насамперед постаттю самого автора, її внеском у літературу України, в справу розбудови державності, активною світоглядною позицією. У зв'язку з цим цікава і мова твору як основний лакмус подій суспільного життя, які знаходять відображення в активних лексико-семантичних процесах.

Об'єкт вивчення – мова роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». Предмет вивчення – концепт «Україна» та його семантичні конотації.

Мета нашої розвідки – дослідити особливості вербальної реалізації концепту «Україна» з врахуванням семантичних конотацій у концептосфері української мови. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: обґрунтувати

термінологічний апарат; зробити вибірку контекстів, які ілюструють семантичні конотації досліджуваного концепту; з'ясувати чинники, що зумовлюють появу відповідних семантичних конотацій.

Поняття «концептосфера» російський вчений Д. Лихачов тлумачить, оперуючи таким ключовим поняттям, як «концепт», але у відмінному від традиційного тлумаченні: «концепт існує не для окремого слова, а, по-перше, для кожного основного (словникового) значення слова окремо, і, по-друге, концепт певною мірою «алгебраїчний» вираз значення, яким ми оперуємо у своєму письмовому чи усному мовленні, оскільки охопити значення в усій його складності людина просто не встигає, іноді не може, а іноді по-своєму інтерпретує його (в залежності від своєї освіти, особистого досвіду, належності до певного середовища, професії тощо)» [3, с. 281].

На думку Д. Лихачова, концепт не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини. Таким чином пояснюються особливості потенційних можливостей концепту окремої людини, зумовлені існуючим індивідуальним колом асоціацій, відтінків значення. Відповідно багатство концептосфери національної мови автор ставить у пряму залежність від багатства культури нації – її літератури, фольклору, образотворчого мистецтва, а також співвіднесеності з усім історичним досвідом нації та релігією.

На основі такого розуміння поняття «концепт», можна зробити висновок, що «культурна (поняття) картина світу» («це відображення реальної картини через призму понять, сформованих на основі уявлень людини, які отримані за допомогою органів чуттів і пройшли через її свідомість, як колективну, так й індивідуальну» [5, с. 41]) є відтворенням концептів (сукупності асоціацій, відтінків значення) європейських країн, тобто, іншими словами, стереотипів культурних уявлень, які формуються під впливом таких факторів, як географія, клімат, природні умови, історія, соціальний устрій, вірування, традиції, спосіб життя.

В українській лінгвістиці на позначення поняття «концепт», у значенні запропонованому Д. Лихачовим, використовується словосполучення «семантичні конотації». «Семантичні конотації створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови» [4, с. 248]. Термін «семантичні конотації» не завжди адекватно співвідноситься з поняттям «концепт», оскільки враховує лише суспільний досвід людини, залишаючи поза увагою досвід індивідуальний і є видовим по

відношенню до родового, більш загального поняття. Тим не менше, використання терміна «семантичні конотації» є доцільним при поясненні семантичних змін.

Отже, розглянемо на матеріалі роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» семантичні конотації концепту «Україна». Для цього скористаємося підходом, запропонованим А. Вежицькою: семантичні аспекти тлумачення концепту (поняття) через типові ситуації використання об'єкта [1].

Аналіз семантичних конотацій концепту «Україна» дозволить визначити перелік слів, які є високочастотними. Це тематичні маркери: **народ, нація, мова, держава, історія, менталітет, еліта, інтелігенція**: «– Та ж українська мова, – каже Лев, інвертований на пустелю. – Маєте свою державу – говоріть. З ким і за що ви боретесь, світу не зрозуміло. Та ж держава. Це не та, про яку ви мріяли? То побудуйте ту. Світу незрозумілі ваші нарікання. Він вас ідентифікує з цією. Вам не подобається влада – оберіть собі іншу. Або історія. Росіяни написали свою історію, де немає вас. Карамзін, як Колумб, за словами Пушкіна, відкрив їм їхню історію. То відкрийте собі свою! Чому ж у вас немає свого Колумба? Той же Голодомор – то він геноцид чи не геноцид, якщо інші держави його визнали геноцидом, а ваш власний парламент не визнає? Ті ж чорноземи, ті багатства надр України – чому ж такий жебрацький її силует у світі? Її інтелект, її таланти, що є гордістю інших націй, – а чому не свої? Стільки героїв було, стільки подвижників, – чому ж печатть меншовартості?» (с. 117–118); «Він поганий (народ – прим. автора). Він увесь вік стояв на колінах, він спить, у нього препаскудний менталітет, у нього жахлива історія, яку не можна читати без бромю, у нього продажна інтелігенція, у нього немає еліти, він роздав своїх геніїв у сусідні культури, а сам сидить яко наг, яко благ, неконкурентоспроможний» (с. 26). Висока частотність вживання цих слів обумовлена тим, що нація – «це стійка людська спільнота, сформована на підставі спільної історичної долі, культури, мови, території та економічного життя; виявляється в усвідомленні приналежності до певної нації і відчутті власної своєрідності в стосунках з представниками інших націй» (УСЕ, 925).

Характеристика тематичних маркерів передається через вживання відповідних означень. Наприклад: нація – анахронічна, унікальна, дивна-предивна, селянська, патріархальна, модернова, добра, терпляча («Ми унікальна нація. У нас хліборобів морили голодом. Режисери ставили спектаклі у концтаборах. Поетів закопували у вічну мерзлоту. У кого ще

є атомний саркофаг? А у нас є. Куди тим єгипетським фараонам, у них там у саркофагах мумії, а у нас в атомному живцем похований Валера Ходемчук. Хто сказав, що українці **селянська нація**? Натепер ми вже нація **модерна, нація на атомному підігріві**. А ви думали, що Україна так просто. Україна – це супер. Україна – це ексклюзив. По ній пройшли всі катки історії. На ній відпрацьовані всі види випробувань. Вона загартована найвищим гартом. В умовах сучасного світу їй немає ціни» (с. 120–121); Вже й у нас, у нашій колись **патріархальній нації**, де материнство й дитинство цінувалося понад усе, є увесь цивілізаційний набір сучасності – і покинуті діти, і продані, і вкрадені, й наркозалежні, і народжені від хворих на СНІД матерів, і безпритульні, що тиняються по вокзалах, повтікавши від батьків-алкоголіків. Тисячі безпритульних дітей – більше хіба що у Бразилії» (с. 69); «**Анахронічна** ми нація. Поняття у нас традиційні, звичаї стародавні. Стрибаємо через вогонь, віримо в його очисну силу» (с.300); «І серед них українці, **дивна-предивна нація**, яка живе тут з правіку, а свою незалежну державу буде оце аж тепер» (с. 11); «Важко належати до такого народу. Націю запрограмували на безвихідь. А вона **добра, вона терпляча**. Вона, як я – **Терези і Кінь**» (с. 27)), народ – **наївний, витривалий, нужденний, задурений, принижений, забитий, співучий** («**Наївний ми народ**, українці. Мріємо про свободу в умовах глобалізації. Випустили свою гривню з князями й поетами, коли вже не треба ні історії, ні поезії. Любимо свою Україну, яка ще не вмерла, боремося за свою мову, яка вже вмирає. Залежні від усіх і від усього, будемо незалежну державу. Та все дбаємо про злагоду в суспільстві, про консенсус і компроміс» (с.107); «Але народ у нас **витривалий**, привчений завжди **терпіти** щось в ім'я чогось, – головне, щоб не було гірше» (с.10); «А цей народ їде, як у товарняку, **нужденний, задурений, принижений і забитий**, щось жує, визирає з вікон, ремствує, а й не подумає зірвати стоп-кран, або хоч пробратися по вагонах, подивитися – що там за машиніст? Може, він дурний, може, п'яний, може, навмисно веде не туди, може, він взагалі не вміє водити поїзд, може, у нього до потилиці приставлений пістолет?» (с. 345); «А що народ у нас **співучий**, то й кандидата у президенти висували на Співочому полі. Він дуже гарно говорив, дякував за довіру і, прихиливши коліно, поцілував краєчок національного прапора. Народ зірвався в аплодисментах. Народ вбачає у ньому лідера, вождя, батька нації, тим паче, що він уже має опінію батька гривні. Як на мене, трохи завелика дистанція – від гривні до нації. Але народу видніше. Співоче поле співало» (с. 346)).

Іменник «мова» вживається у контекстах з означеннями «чужа», «дискримінована»: «У всіх країнах мови як мови, інструмент спілкування, у нас це **фактор відчуження**. Глуха **ворожість** оточує нашу мову, навіть тепер, у нашій власній державі. Ми вже як **нацменшина**, кожне мурло тебе може образити. Я ж не можу кроку ступити, скрізь привертаю увагу, іноді навіть позитивну, але від цього не легше. Бо в самій природі цієї уваги є щось протиприродне, принизливе. Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються. Сина в дитячому садку задражнили, навіть Борька сказав: «Хохол». Україна – це резервація для українців. Жоден українець не почуватися своїм у своїй державі. Він тут **чужий** самим фактом вживання своєї мови» (с. 22–23); «← Мова, – сказав я. – Віками **дискримінована** мова. **Колоніальне становище**» (с. 256); «21 лютого. Міжнародний День рідної мови. Оскільки для не-громадян найріднішою є **не-мова**, тобто не українська і не російська, а **гібрид-ерзац-мішанка**, то, може б, саме їй надати статус державної? Думаю, це дуже об'єднало б суспільство – єдина державна, на всіх рівнях функціонуюча мова. **Общепонятний суржик на субстраті фені і мата**» (с. 268).

У романі частотні означення до слів країна, Україна, нація, народ: «Нужда и бедность – неизбежный удел стоячего государства», – писав Гоголь. **Стоячого!** Дожились!» (с. 24); «Прочитав статтю в інтернеті з британської «Файненшел таймс»: «**Втрачена країна**». Страшно. Я не хочу її втратити. Я хочу тримати лінію фронту, але де ж ті, хто здатен на День гніву?!» (с. 96); «Сьогодні співає: «Україно моя, світанковий розмаю, Щоби славу твою та й понесли у світ!» Яка слава, який розмай?! Колись Довженко написав «Україна у вогні». Пора вже писати «**Україна у багні**» (с. 249); «← Є обличчя нації. Не твоє, не моє, не чийсь окреме. А портрет нації загалом, як він склався у рецепціях світу. Та й у своїх власних очах. «**Народ без честі, без поваги**», словами поета» (с. 294).

Кожна держава має гімн та прапор, як атрибут державності, суверенітету. Лінгвістичний, семантичний аналіз тексту гімну неодноразово обігрується автором твору: «Щоправда, недавно один депутат запевняв по радіо, що все це тимчасові труднощі, перехідний період, і що вже через десять років ми будемо гідно співати «Ще не вмерла Україна». Господи! Ще й через десять років ми будемо радіти, що вона ще не вмерла! **Оптимістичний** у нас Гімн. Тішимося, що Україна ще не вмерла. Сподіваємось, що наші воріженьки згинуть, як роса на сонці. Випаруються. Віримо, що нам ще усміхнеться доля. Ждемо, ждемо, а вона все чомусь не усміхається. – Доля не усміхається рабам, –

сказав Лев, інвертований на пустелю. – Доля усміхається людям. Але не так мені його категоризми, як сумна батькова констатація: *Якась Україна буде. А така, як мріялось, то вже ні*» (с. 128–129). Щодо кольорової символіки, то вона нівелюється під тиском екстралінгвістичних чинників: *«Десь подівся навіть державний резерв. Так що всупереч нашій національній символіці – синє небо над золотим полем – імпортуємо пшеницю з країни, символ якої – кленовий лист»* (с. 304).

Загалом не можна говорити про народ, оминаючи його національний характер. Набільш частотними виступають слова із семантикою «терпіння» та «рефлектування»: *«Діапазон гіршого у нас безмірний, так що межі терпіння практично нема. Поняття ж кращого співвіднесене з гіршим, отже, завжди є люфт для надії»* (с. 11); *«Йдемо по колу, як сумирні конячки в топчаку історії, б'ючи у тій самій ступі ту ж саму олію. Ми думаємо, що це у нас шляхетна толерантність, а це у нас воляче терпіння»* (с. 131); *«Найгірше в нашому народі те, що він до всього звикає. Оце звук, змирився, і нічого не хоче міняти. Фактично він навіть не любить змін, і ніколи до них не готовий»* (с. 55); *«Мужчини імперських націй мислять категорією сили. Мужчини поневоленних, але гордих, націй мислять категоріями свободи. А такі, як оце ми, все надіються, що якось воно буде. Не буде. Люди, які пережили критичну масу принижень (і стерпіли!), не можуть бути повноцінними громадянами. Фактично я теж неповноцінний громадянин, бо я терплю»*(с.96); *«– Специфіка українського божевілля, – сказала дружина. – «За всіх скажу, за всіх переболію». Тільки на себе не вистачило»* (с. 337); *«А ми й не мислимо, і не діємо. Ні локально, ані глобально. Ми рефлектуємо. Нас обзивають націоналістами, націонал-патріотами. А де ж та нація, де патріоти? Цю ж націю вже фактично здали в історичний хоспіс. Хтось її ще провідує, а в більшості вже відсахнулись. Вона безнадійно хвора, вона так довго вмирає, декому вже й навкучило, тільки що не кажуть уголос: «Умираючи, умирай!»* (с. 131); *«І як одна з найбільших психологічних проблем комплекс меншовартості: « – Метафора нашої вторинності, – сказав Лев, інвертований на пустелю. – Шапка Мономаха теж у Москві»* (с. 271); *«Мені допекло приниження, ця одвічна дискримінація нації. Росіянам теж багато що допекло, але вони – імперія, вони все одно певні, що Росія приречена на велич. А ми приречені на Росію. Ми завжди на когось або на щось приречені. Від того й комплекс меншовартості. Манія величі – це хвороба. Комплекс меншовартості – теж хвороба. Тільки ще гірша. Бо від манії величі станеш іспанським королем, як Поприщін у Гоголя. А від комплексу*

меншовартості відчуєш себе комахою і побіжиш по стіні, як Грегор у Кафки» (с. 118). А той, в свою чергу, породжує іншу крайність – залюблення, самовихваляння, нарцисизм: «У нас є два крени в не-істину. Крен апологетичний і крен в негачії. Одні запевняють, що український народ найкращий, історія – найгероїчніша. Що у нас трипільці глечики ліпили, коли в Єгипті ще пірамід не стояло, танцювали триколінний гопак, коли у москалів ще й гармошки не було! А мова солов'їна і така пра-прадавня, що походить мало чи не від ханаанської. Та й узагалі, все і всі походять від України. Навіть Іспанія це, по суті, Жупанія, від слова жупан, – знахідка для гоголівського божевільного, його дуже цікавили іспанські проблеми. Етимологія України – «украина», бо украдена в Індії, перенесена через гори й доли і гепнута тут. Градус національного пафосу вказує на гарячку. А інші вправляються в протилежному. Нації ще нема, є недолугий етнос. Гетьмани його – запроданці, письменники – пристосуванці, культура неповноцінна, психологія рабська, національної гідності нуль. А що робити мені? Я ж то, в принципі, запрограмований на щось інше. Мабуть, чогось такого подібного в цілому світі немає. Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що» (с. 26). А комплекс меншовартості зумовлює вживання слів «хохол», «хохляцький»: «А тепер танцюємо під чужу дудку. То «славянську хороводную», то «хохла с придурью». Теж, до речі, крилатий вираз нашого президента, і теж під час візиту в Росію. Можна собі уявити, щоб російський президент приїхав і сказав: «Мы, кацапы, с придурью»? Кремль би захитався, Юрій Долгорукий упав би з коня. А у нас все можна. Народ і не помітив»; «Сина в дитячому садку задражнили, навіть Борька сказав: «Хохол». (с. 22–23).

Наступний тематичний маркер – історія: «Хто має право ідентифікувати націю з її відламками й виродками? Українців у тій війні кожний шостий загинув. Не оминуло й мій рід. **По українцях доля стріляє дуплетом.** Один дід загинув на фронті, другий на Колимі. І, між іншим, комуністичних карателів ніхто ніде не карає і не видворяє. Вони собі доживають віку на персональних пенсіях, пишуть мемуари, та ще й претендують на почесний суспільний статус» (с. 36); «Був **геноцид**, був **лінгвоцид**. А це вже, по суті, **етноцид** – відняти у поліщуків Полісся і розсіяти їх по світу» (с. 213); «Знаєш, чому нашу історію не можна читати без брому? Не тому, що вона страшна, бували страшніші. Тому що вона **при-ни-же-на**. А відтак принизлива. У нас навіть відлік часу – від поразок і катастроф. Від війни, від революції, від Голодомору, від репресій, від Чорнобиля. Або як тепер – від виборів до виборів» (с. 223); «Пізно ми заходилися будувати свою державу. Європа об'єднується, ми

знов не такі. Сепаратисти, націоналісти, самостійники. Випадаємо з концепції «історично обґрунтованої інтеграції Європи». Ми взагалі якісь **історично не обґрунтовані** для Європи» (с. 120); «Але, якщо відверто, вона має рацію. У маленького кримсько-татарського народу лідери є, а у такого великого, як наш, самі лише керівники та голови фракцій» (с. 56). У зв'язку з цим, нівелюється і значення історичної пам'яті, історичного досвіду: «У нас все суспільство – **аморфні напівпровідники**. З елементами пам'яті. Навіть не з пам'яттю, а всього лиш з її елементами. І я не виняток. Рід свій знаю від сили до третього коліна. Історію в інтерпретаціях, які взаємно виключають одна одну. Мову – тією мірою, щоб не виглядати дебілом. Світову культуру настільки, наскільки це вдалося розгледіти крізь залізну завісу. Ми **ушкоджене покоління**. Ще від предків щось узяли, а нащадкам вже не маємо чого передати. А втім, покоління – це дуже відносна одиниця виміру. В кожному поколінні є свої антиподи. І потім – інволюція в часі. Час – великий карикатурист» (с. 90).

Семантичні конотації концепту «Україна» не мають проєкції у майбутнє, теперішній стан зі знаком мінус, неґаціями, позитив лише у поодиноких подіях, які заявили про Україну як державу на міжнародному рівні — конкурси, змагання, олімпіади: «А де ж наш український світ? Де в Україні наш український світ?! Хіба що під час футбольних матчів. Спортивний патріотизм у нас є. Одна якась перемога на футбольному полі – і вчорашні ненависники всього українського уже скандують на весь стадіон: «Ук-ра-ї-на! Ук-ра-ї-на!» Вимахують прапорами, підскакують, і в пароксизмі національної гордості ідентифікують себе саме з цією державою» (с. 353); «Перемоги піднімають на душі, поразки знікчемлюють. А в нас уже стільки тих поразок, – навіть перемоги обертаються на поразки, як от наша омріяна Незалежність, яку ми згавили і тепер почуваємось у своїй державі, як меншина у резервації. Щоправда, останнім часом доля нам трішечки усміхнулась, кутиками вуст. Наша Руслана перемогла на Євробаченні у Стамбулі, і тепер співає скрізь, дивуючи світ енергетикою своїх «Диких танців». І вже анонсує наступний кліп — «Танці серед вовків». Дуже слушна метафора з огляду на наш історичний і особистий досвід. Олімпіада в Афінах теж надихає. Дев'ять разів піднімався наш прапор і звучав наш оптимістичний Гімн, звістуючи світу, що Україна ще не вмерла» (с. 354–355). А частотні слова зі значенням «фантом», «міраж»: «Тут самі тільки міражі. Міраж незалежності. Міраж свободи. Міраж майбутнього» (с. 256).

Отже, проведене дослідження дає можливість виявити внутрішні зв'язки в лексико-семантичній системі сучасної української мови, специфіку виникнення та функціонування лексичних асоціацій у структурі прозового тексту і свідчить про подальші перспективи цього напрямку мовознавчих шукань. Зокрема визначення засад практичного застосування матеріалу, отриманого в процесі аналізу мовних одиниць. У вітчизняному мовознавстві, насамперед, необхідно створити практичну базу, одним з основних джерел формування якої мають бути сучасні українські прозові тексти, в авторському мовленні та змодельованих комунікативних ситуаціях яких відображаються активні процеси сучасної української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 411с.
2. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416с.
3. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / [под ред. проф. В. П. Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.
4. Тараненко О. О. Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 248.
5. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – С. 624.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2012

М.БОНДАРЬ

РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «УКРАИНА» В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ПРОСТОРЕ РОМАНА ЛИНЫ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАИНСКОГО СУМАШЕДШЕГО»

В статье проанализирован концепт «Украина» в современном романе, а также выявлены основные тенденции в изменении семантических коннотаций.

Ключевые слова: концепт, семантические коннотации.

M.BONDAR

THE REALIZATION OF CONCEPT «UKRAINE» IN LINGUISTIC SPACE IN LINA KOSTENKO'S NOVEL «MEMOIRS OF UKRAINIAN CRAZY MAN»

The article is devoted to the analysis of concept “Ukraine” in the modern novel and the ascertainment of the main tendencies in the development of semantic connotations.

Key words: concept, semantic connotations.